

Бутун ислом дунёси, бохусус, жаҳолат коронгулигинда колгон Туркистон ўлкаси муршид ва рахбарларга ниҳоят даражада мухтож бўлдиги бир замонда Туркистон халкига меҳрибон ота ва устоз манзалласинда бўлгон мухтарам муҳарриримиз муфти Махмудхўжа Бехбудий хазратларининг табиий ажали билан эмас, балки золим, таассуб ва жаҳолат манбаи бўлгон Бухоро тупрогинда, золимлар кўлинда ваҳшиёна бир суратда ўлдурулганлиги бутун Туркистон ўлкаси ва туркистонликлар учун гоят зўр бир зиёъдир. Бехбудий афанди Туркистонда бошлаб кўлига калам олиб, халкнинг тараккий ва толеси учун фойдали маколалар ёзгон буюк рахбаримиз эди. Бехбудий афанди Туркистонда янги мактаблар учун бошлаб алифбо ва жуғрофия китоблари ёзгон улуг устоз ва муршидимиз эди.

Бехбудий афанди Туркистон тараккийпарварлари ичинда энг аввал мутаассиб уламнинг ҳаксиз ҳужум ва такфирларига учрагон ва шундай такфирлар ила руҳини тушурмай, ўз маслакиндан килча айрилмай, йигирма йил мутамаддиан Ватан ва халкга хидмат этган бирдан-бир фаол йўлбошчимиз эди.

Мен бу ерда, бу кичкина маколада Бехбудий хазратларининг муфассал таржимаи холини ва халкга килгон хидматларини ёзмокчи эмасман. (Ки, бунинг учун неча жилд китоб ёзмок керак бўлур) балки анинг баъзи яхши сифат ва хислатлари ила анинг хакиндаги хотираларимдан бир нечасини ёзмок истаيمان.

Бехбудий афанди ила бошлаб танишдигим 1321нчи санаи хижрияда бошлаб домла Сайидахмад Васлий афандининг хужрасинда ва мазкур йилда бир-икки келиб кетдиги учун Бехбудий афанди ила кўрушган ва танишгон бўлсам-да, ул чоқда хакикатан Бехбудий афандининг муфтилигиндан бошка кандай фазлу камоли борлигини ва анинг ўзи яхшими, ёмонми - кандай киши эдикини билмаган эдим. Сўнгра 1324нчи йилда Бехбудий афанди ўзи ёзгон «Мухтасар жуғрофияи умумий» исмли асарини бостуруб чикарди ва шунинг ила баробар Самаркандда мутаассиб уламо ва талабалар огзиндан Бехбудий хакинда такфир ва таҳкир сўзлари эшитила бошлаб, бу сўзлар бутун халк орасинда таркалди: «Махмудхўжа ер айланадур ва ер тарбуздек юмалок дея экан, ул киши кофир бўлгон» каби сўзлар хар ерда сўйлана бошлади. Демакки, Бехбудий афандининг бошлаб мутаассиб уламо ва кора халқдан такфир сўзи эшитганига мазкур жуғрофия рисоласи сабаб бўдци. Мен шул хусусда ўзимнинг Самаркандда биринчи даражада олиму фозил кишилариндан деб топдигим бир устозим огзиндан Бехбудий афанди хакинда такфир сўзи эшитганимдан хайратда қолиб, мунга чидай олмай дархол мазкур китобдан бир донасини сотиб олиб диққат ила мутолаа этдим. Кўрдимки, Бехбудий афанди бу китобинда ўз тарафиндан ҳеч бир нарсга ёзмай, балки жуғрофия, хайъат ва татбиқоти диния хусусинда эски ва янги мўътабар муаллифларнинг сўзларинигина накл ва таржима этган. Сўзларинида аклий ва наклийд далиллар ила исбот этган. Мен шул китобни диққат ила яна иккинчи дафъа ўқиб чикгоч, мазкур китобда «такфир»га сабаб бўлатургон хилофи шаръий сўзларнинг йўқлигига бутун каноат ҳосил этдим ва ўшал кундан эътиборан Бехбудий хазратларига чин кўнглимдан муҳлис бўлдим ва анинг ким эканлигини том маъносила билиб олдим. Шунга хам ёзмасдан ўтолмайманки, мазкур тарихдан эътиборан ўзимнинг аввалги «биринчи фозил» деб

билган устозимдан бутун ихлосим кайтди. Анинг қошига бундан сўнг бормайтургон бўлдим. Бошка эски устозларимдан ҳам юз ўгирдим. Шуни ҳам унутмайманким, мазкур жугрофия китобининг «Татбикоти диния» фаслинда: «Баъзи эски хурофот ва исроилият сўзлари бизнинг тафсир китобларимизгача кириб кетган» мазмуниндаги жумлалар ўшал вақтда маним фикримда зўр ўзгаришлар ясади. Яъни, ўшал жумла мени биринчи дафъа фикрий инкилобга учратди. Мен ўшал кундан эътиборан хар бир эски ва янги китобларни диққат билан, муҳокама илан ўқуйтургон бўлдим.

Мана шунинг учун мен айта оламанки, менинг тавсиъи маълумотимга турк-тотор матбуоти сабаб бўлгонидек, мени биринчи мартаба фикрий инкилобга учратгон ҳам Бехбудий хазратларининг мазкур бир-икки жумла сўзидир. Мен мазкур тарихдан эътиборан Бехбудий афандига чин кўнгил ила мухлис бўлдигимдек, ўша вақтдан бошлаб мавкеи келганда, хар ерда ани муҳофаа этатургон бўддим. Хатто 1325нчи йилда шул тақфирчиларга қарши бир мақола ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да нашр этдигим хануз хотиримда бордир. Ўшандан бери мен хар вақт Бехбудий афандининг хузурига боратургон ва анинг илмий, ижтимоий ва сиёсий фикрлариндан истифода қилатургон бўлдим.

БЕХБУДИЙ АФАНДИНИНГ ЎЗ МУСОХИБЛАРИ ИЛА МУОМАЛАСИ

Бехбудий афанди халим, зийрак, гоят зақоватли ва қувваи хофизаси зўр бўлдигидек, сўзга-да ниҳоят даражада уста эди. Ул хар сўзига қаноатлантирмак учун турли мисоллар қелтура, мавкеи қелганда оят ва ҳадисдан далиллар қўрсата эди. Шунинг учун анинг суҳбати гоят лаззатли ва истифодали бўлар эди. Бехбудий афанди хар вақт «қалам ун-нос ўала кадри ўуқулиҳим»[1] мазмунича мусоҳибларининг холига ва ақлига қараб ўшанга муносиб сўйлаша эди. Баъзан мутойиба ила мажлисдошларини қулдура эди. Анинг суҳбатинда бўлгон киши руҳлана, шодлана ва анинг олдиндан асло тургуси қелмас эди. Бехбудий афанди ақсар вақт мақолаларин-да ёзиб турдигидек, суҳбат ва мажлисларда ҳам «Бизга икки турли киши қерак. Бири диний илмларни фалсафалари ила қомил билатургон зотлар, иккинчиси дунёвий илм ила хунарларни яхши билган зиёлилар» сўзларини сўзлаб тура эди. Бир вақт (1908нчи йилда) «Таржумон» газетасининг муҳаррири Исмоилбек афанди Гаспиринский (25 йиллик юбелейсиндан сўнг) Самарқандга қелганида Бехбудий афанди йиглагон ҳодда ул зот ила қучоқлашиб қўрушуб, «Бу кун сизнинг хузурингизга қелиб суҳбатингиздан истифода қилатургон зиёлиларимиз йўқ», деди. Исмоилбек афанди анга жавобан: «Бехбудий афанди! Йигламанг! (Мажлисдаги кишиларни ишора қилиб) мана булар озми? Яна сизлар тиришсангиз, оз бир фурсатда миллатга қераклик қўб одамлар етишдира олурсиз», деди.

ХАСМУ ДУШМАНЛАРИГА ҚАРШИ МУОМАЛАСИ

Бехбудий афанди шахсий душманликни хоҳламас ва ҳеч қимнинг шахсига ва шахсий ишларига тил етқузмас эди. Ўшандок ўзини тақфир ва таҳқир этатургон хасмларига-да қарши ёмон ва ҳақоратомуз сўзлар сўйламас эди. Балки шундай сўзларни эшитганда: «Зотан мундай дин ва дунёдан ҳабарсиз кишилардан яхши сўзлар-да қутмак абасдур», деб қулар эди. «Мундай тақфирларни ёлғуз мен қўрган эмас, балки ўттан уламо ва улуг

кишилар ҳам ўз муосирлариндан шундай хужум ва такфирларни кўриб келганлар», деб ўзига тасалли бера эди. Бехбудий афандида яна бир хусусият бор эдики, хасм ва душманлари анинг кетиндан хар канча хакорат этсаларда, анинг хузурига ўтургонда хеч бир беҳуда сўз айта олмасдан, анга тамлик ва мадора этарга мажбур бўлалар эди. Бехбудий афанди хар вақт ўзининг шахсига тегиб сўйлайтургон хасмларига: «Ажабо! Булар на учун манинг шахсимга тил еткузалар? Мен ўзим яхшими-ёмонми хар на бўлсада, ўз миллатимга зарар еткузмайман, балки халкга тўла ва фаол фойда еткузмак учун кўлимдан келганча чолишаман», дея эди.

ТААДДУДИ ЗАВЖОТ ХАКИНДАГИ ФИКРИ

Мен 1916нчи йилларда «Мазлума хотун» исмли рисоламни ёзиб турдигим вақтда (бу рисола анинг мавзуи тааддуди завжот бўлдигиндан) бирдан зиёда хотун олнш тўғрисида фикрини билмак учун Бехбудий афандининг қошига бордим ва ондан шул ҳақда фикрини сўрадим. Бехбудий афанди жавобан шу еўзларни сўйлаган эди: «Мен бирдан ортик хотун олишга бутун муқобилман. Зотан, иккинчи хотун олиш учун кўйилгон шарт(адолат)ни хеч ким риоя қила олмайди. Шунинг учун агар мен мужтахид бўлса эдим, бирдан зиёда хотун олишнинг нодурустлиги тўғрисида фатво берган бўлур эдим».

Бехбудий хазратларининг авсофи олияси ва анинг хакиндаги хотираларим кўб эди. Шояд фурсат бўлгонда яна бошқа бир вақтда ёзарман.

«Меҳнатқашлар товуши» газетаси,
1920 йиы, 8 апрель

[1] Сўз инсонларнинг ақллариға яраша бўлмоғи керак.